

અર્થ-કાર્ય

- સમાસ = સમ્+આસ. જેમાં 'સમ્' એટલે સરખું અને 'આસ' એટલે ગોઠવણી. પદોની યોગ્ય ગોઠવણીની વ્યવસ્થા એટલે સમાસ.
- જદા જુદા અર્થવાળા બે કે તેથી વધુ જોડાઈને નવા અર્થવાળો એક શબ્દ બને છે તેને સમાસ કહે છે.
- નવા રચાયેલા પદને સમસ્ત પદ કે સામાસિક પદ કહેવામાં આવે છે.
- શબ્દોની કરકસર કરવી અને કહેવાની વાતને સંક્ષેપમાં કહેવી એ સમાસનું કાર્ય છે.

સમાસ - વિગ્રહ

- સામાસિક પદ બે પદોનું બનેલું હોય, ત્યારે પહેલા પદને પૂર્વપદ અને બીજા પદને ઉત્તરપદ કહે છે. જે સામાસિક પદમાં બેથી વધુ પદો હોય તેમાં પહેલા પદ (પૂર્વપદ) અને છેલ્લા પદ (ઉત્તરપદ) ની વચ્ચેનાં પદ મધ્યમ પદ કહેવાય
- સમાસનાં બંને કે (બે થી વધુ હોય ત્યારે) બધાંય પદોને એમની વચ્ચેનો અને એમનો વાક્ય સાથેનો સંબંધ વ્યક્ત થાય એ રીતે છૂટાં પાડવાની ક્રિયાને વિગ્રહ કહે છે.
- સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે તેનાં પદો વચ્ચે સંબંધ દર્શાવનાર વિભક્તિના અનુગ (પ્રત્યય) મૂકવામાં આવે છે. અથવા સંબંધવાચક પદો મુકીને એ સમાસનો પ્રકાર દર્શાવવામાં આવે છે.

→ ઉદાહરણ :

સામાસિક પદ	વિગ્રહ
લેણદેણ	લેણ અને દેણ
વદેઘટે	વદે કે ઘટે

સમાસના પ્રકાર

- (1) ઢ્ઢ સમાસ
- (2) તત્પુરુષ સમાસ
- (3) મધ્યમલોપીસમાસ
- (4) ઉપપદ સમાસ
- (5) કર્મધારય સમાસ
- (6) બહુગ્રીહી સમાસ
- (7) અવ્યયીભાવ સમાસ

સમાસના પ્રકારોની વિસ્તૃત સમજ

1. ઢ્ઢ સમાસ

→ જે સમાસમાં

- (1) જુદા જુદા અર્થવાળા શબ્દો સમાન કક્ષામાં એટલે કે સરખું મહત્વ ધરાવતા હોય અને
- (2) તેમની વચ્ચે સમુચ્ચય કે વિકલ્પનો એટલે કે 'અને' અથવા 'કે' નો સંબંધ હોય તેને ઢ્ઢ સમાસ કહે છે.

→ ઉદાહરણ :

ભાઈબહેન = ભાઈ અને બહેન
પૂર્વપદ સંબંધવાચક પદ ઉત્તર પદ

→ અન્ય ઉદાહરણ :-

1. ત્રણચાર - ત્રણ કે ચાર
2. માતાપિતા - માતા અને પિતા
3. આબોહવા - આભ અને હવા
4. વેરઝેર - વેર અને ઝેર
5. માતાપિતા - માતા અને પિતા
6. લાલપીળું - લાલ અને પીળું
7. અન્નપાણી - અન્ન અને પાણી
8. બેચાર - બે કે ચાર
9. શાકભાજી - શાક કે ભાજી
10. તડકાછાયડા - તડકા અને છાયડા
11. અંદર-બહાર - અંદર કે બહાર
12. જનમોજનમ - જનમ અને મરણ
13. લોચનમન - લોચન અને મન
14. નિગમઅગમ - નિગમ અને અગમ
15. રાતદિવસ - રાત અને દિવસ
16. સંકલપવિલપ - સંકલપ અને વિકલપ
17. મુખોમુખ - મુખ અને મુખ
18. રામલખમપ - રામ અને લખમણ
19. દંપતી - પતિ અને પત્ની
20. સૂરણબટાટા - સૂરણ અને બટાટા
21. સ્ત્રીપુરુષ - સ્ત્રી અને પુરુષ
22. નાટકસિનેમા - નાટક અને સિનેમા

23. દાળચોખા - દાળ અને ચોખા
24. એકબે - એક કે બે
25. દાળભાત - દાળ અને ભાત
26. બાલબચ્ચાં - બાળ કેબચ્ચાં
27. પૂજા-પ્રાર્થના - પૂજા કે પ્રાર્થના
28. સવારસાંજ - સવાર અને સાંજ
29. ખાદ્યુંપીદ્યું - ખાદ્યું અને પીદ્યું
30. સાઠસિતેર - સાઠ કે સિતેર
31. વાડીખેતર અ વાડી કે ખાતર
32. કાનનાક - કાન અને નાક
33. પાંચપંદર અ પાંચ કે પંદર
34. વહેલીમોડી - વહેલી કે મોડી
35. રાતદિ' - રાત અને દિવસ
36. ઊંચાનીચા - ઊંચા કે નીચા
37. હાથપગ - હાથ અને પગ
38. આજકાલ - અનજ અને કાલ
39. ઉઠકબેઠક - ઉઠક કે બેઠક
40. મનોમન - મનમાં અને મનમાં
41. માબાપ - મા અને બાપ
42. સુખદુઃખ - સુખ અને દુઃખ
43. લદવાવાંચવા - લખવા કે વાંચવા
44. સિંહવાઘ - સિંહ અને વાઘ
45. છસાત અ છ કે સાત
46. દાગીનાઘરેણાં - દાગીના કે ઘરેણાં
47. ફૂલફૂળ - ફૂલ અને ફૂળ
48. કાળાભૂરાં - કાળા કે ભૂરાં
49. મરુણકથ્થાર્થ - મરુણ અને કથ્થાર્થ
50. ઉદ્દેગો-ઉત્તાપો - ઉદ્દેગો કે ઉત્તાપો
51. મોજમજા - મોજ અને મજા
52. શુભ-અશુભ - શુભ અને અશુભ
53. દુરસુદૂર - દૂર કે સુદૂર
54. નળદમયંતી - નળ અને દમયંતી
55. નરનારી અ નર અને નારી
56. છાનુંછૂપું - છાનું કે છૂપું
57. કવિકલાકાર - કવિ અને કલાકાર
58. સાઘુસંન્યાસી - સાઘુ કે સંન્યાસી
59. બાણ્યેઅબાણ્યે - બાણ્યે કે અબાણ્યે
60. ચડવુંઉતરવું - ચડવું કે ઉતરવું
61. કચ્છઅંબાર - કચ્છ અને અંબાર

62. લીલીલીલી - લીલી અને લીલી
63. સોનારૂપાં - સોના કે રૂપાં
64. પૂર્વપશ્ચિમ - પૂર્વ અને પશ્ચિમ
65. વેરઝેર - વેર અને ઝેર
66. સૌમ્યરૌદ્ર - સૌમ્ય અને રૌદ્ર
67. અસ્તવ્યસ્ત - અસ્ત કે વ્યસ્ત
68. અંબળ - અન્ન અને વળ
69. કરાલકોમળ : કરાલ કે કોમળ
70. કીર્તન-ઓચ્છવ - કીર્તન અને ઓચ્છવ
71. જીવજંતુ - જીવ અને જંતુ
72. ગુણવશ - ગુણ અને વશ
73. હરખશોક - હરખ અને શોક
74. ખટમીઠાં - ખાટાં અને મીઠાં
75. હલનચલન - હલન અને ચલન
76. રુચિ-અરુચી - રુચિ અને અરુચી
77. મનહૃદય - મન અને હૃદય
78. મોજશોખ - મોજ અને શોખ
79. હિન્દીગુજરાતી - હિન્દી અને ગુજરાતી
80. વાંકાચૂકા - વાંકા અને ચૂકા

2. તત્પુરુષ સમાસ

- જે સમાસમાં પ્રથમ શબ્દ (પૂર્વપદ) પછીના શબ્દ (ઉત્તરપદ) સાથે વિભક્તી સંબંધથી જોડાયેલ હોય તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.
- સામાન્ય રીતે આવા પ્રકારના સમાસમાં ઉત્તરપદ પ્રધાન અને પૂર્વપદ ગૌણ હોય છે એટલે પૂર્વપદ કરતાં ઉત્તરપદ વધારે મહત્વનું હોય છે.

વિભક્તિઓ	કારક	પ્રત્યય	ઉદાહરણ (વિગ્રહ સાથે)
1. પ્રથમા	કર્તા	0,એ	-
2. દ્વિતીયા	કર્મ	0,ને પ્રેમને વશ	પ્રેમવશ-
3. તૃતીયા	કરણ	થી,થકી,વડે	યોગયુક્ત - યોગથી યુક્ત
4. ચતુર્થી	સંપ્રદાન	માટે, વાસ્તે, કાણે, સારું	દેશદાઝ - દેશ માટેદાઝ

5. પંચમી	અપાદાન	માંથી, અંદરથી, ઉપરથી મુક્ત	ચિંતામુક્ત - ચિંતામાંથી
6. ષષ્ઠી	સંબંધ	નો, ની, નું, ના બાહુબળ	બાહુબળ -
7. સપ્તમી	અધિકરણ	માં, અંદર, ઉપર	વનવાસ - વનમાં વાસ

→ ઉદાહરણ :-

1. ભૂતળ - પૃથ્વીની સપાટી, ભૂ (પૃથ્વી)નું તળ
2. રાજકુમાર - રાજાનો કુમાર
3. રાજમહેલ - રાજાનો મહેલ
4. ગામસીમાડે - ગામના સીમાડે
5. ગદાપ્રહાર - ગદાનો પ્રહાર
6. રત્નજડિત - રત્નથી જડિત
7. અરુણઉદય - અરુણનો ઉદય
8. પત્રવ્યવહાર - પત્રનો વ્યવહાર
9. વનવાસ - વનમાં વાસ
10. નંદકુમાર - નંદનો કુમાર
11. સંસારસેવક - સંસારના સેવક
12. મિટ્ટીકણ - મિટ્ટીનો કણ
13. માનવજાત - માનવની જાત
14. પૃથિવીવલ્લભ - પૃથિવીનો વલ્લભ
15. નૌકારોહણ - નૌકાનું રોહણ
16. રાજભવન - રાજાનું ભવન
17. ચિંતામણી - ચિંતાથી ભરેલી
18. પુણ્યપ્રભાવ - પુણ્યનો પ્રભાવ
19. સ્નેહભીની - સ્નેહથી ભીની
20. મોહાંધ - મોહથી અંધ
21. ગજેન્દ્ર - ગજમાં ઈન્દ્ર (રાજા)
22. દર્દભર્યા - દર્દથી ભરેલા
23. પાપમુક્ત - પાપથી મુક્ત
24. નિત્યક્રમ - નિત્યનો ક્રમ
25. ધ્યાનભંગ - ધ્યાનથી ભંગ
26. નરપુંગલ - નરોમાં પુંગલ (શ્રેષ્ઠ)
27. જળધારા - જળની ધારા
28. સર્પદંશ - સર્પનો દંશ
29. ગોવિંદગુણ - ગોવિંદના ગુણ
30. વૃંદાવન - વૃંદાનું વન
31. નંદકુવર - નંદનો કુવર

32. નામાંકીત - નામથી અંકીત
33. મતભેદ - મતનો ભેદ
34. ક્રમભંગ - ક્રમનો ભંગ
35. ઘરપ્રવેશ - ઘરમાં પ્રવેશ
36. માયાજાળ - માયાની જાળ
37. માનવજીવન - માનવનું જીવન
38. વનપટ - વનનો પટ
39. રસભરેલાં - રસથી ભરેલાં
40. વનલાવરી - વનની લાવરી
41. ચંત્રયુગ - ચંત્રનો યુગ
42. સર્જનખેલ - સર્જનનો ખેલ
43. વૃક્ષપ્રીતિ - વૃક્ષ પ્રત્યેની પ્રીતિ
44. વક્ષસ્ત્રાણ - વક્ષ માટે ત્રાણ
45. જીવનચેતના - જીવનની ચેતના
46. રહસ્યઘેરાં - રહસ્યથી ઘેરાં
47. વનસૌંદર્ય - વનનું સૌંદર્ય
48. ધ્યાનનિમગ્ન - ધ્યાનમાં નિમગ્ન
49. અહમબોજ - અહમનો બોજ
50. કર્ણપ્રિય - કર્ણને પ્રિય
51. ભયગ્રસ્ત - ભયથી ગ્રસ્ત
52. જીવનપ્રસંગો - જીવનના પ્રસંગો
53. આંતરપ્રેરિત - આંતર વડે પ્રેરિત
54. આત્મશિસ્ત - આત્માની શિસ્ત
55. વાતાવરણ - વાતાનું વરણ
56. રામવિજય - રામનો વિજય
57. માતૃભક્ત - માતૃનો ભક્ત
58. વજ્રઘાત - વજ્રનો આઘાત
59. મહિમ્નસ્ત્રોત - મહીમાનું સ્ત્રોત
60. સોનામહોર - સોનાની મહોર
61. શીરપાઘ - શીરનો પાઘ
62. હરિજન - હરિનો જન
63. ઘરદંધો - ઘરનો દંધો
64. રાજગૃહ - રાજાનું ગૃહ
65. સ્નેહભીનાં - સ્નેહથી ભીના
66. સ્ત્રીપાત્ર - સ્ત્રીનું પાત્ર
67. હરિઈચ્છા - હરીની ઈચ્છા
68. જિલ્લાપ્રમુખ - જિલ્લાના પ્રમુખ
69. હરખઘેલા - હરખથી ઘેલા
70. સ્ત્રીજાત - સ્ત્રીની જાત

71. વિધાર્થી - વિધાનો અર્થી
72. માનવજીવન - માનવનું જીવન
73. શિવાલય - શીવનું આલય
74. દરિયાકાંઠે - દરિયાના કાંઠે
75. વાહનવ્યવહાર - વાહનનો વ્યવહાર
76. વિજ્ઞાનશિક્ષક - વિજ્ઞાનના શિક્ષક
77. રંગભૂમી - રંગની ભૂમિ
78. રામહેલ - રાજાનો મહેલ
79. શસ્ત્રસજ્જ - શસ્ત્રથી સજ્જ
80. રાજ્યસત્તા - રાજ્યની સત્તા
81. નર્મદાકાંઠે - નર્મદાના કાંઠે
82. કાળભર્યા - કાળથી ભરેલા
83. ચરણભર્યા - ચરણથી ભરેલાં
84. જલસમૃદ્ધી - જલની સમૃદ્ધિ
85. ધ્યાનભંગ - ધ્યાનથી ભંગ
86. માલવરાજ - માલવનો રાજા
87. ગજરાજ - ગજ(હાથીઓ)માં રાજા
88. આનંદઘેલા - આનંદથી ઘેલા
89. પુણ્યપ્રભાવ - પુણ્યનો પ્રભાવ
90. મરણશરણ - મરણને શરણ
91. નિત્યક્રમ - નિત્યનો ક્રમ
92. પુત્રજન્મ - પુત્રનો જન્મ
93. દર્દભર્યા - દર્દથી ભરેલાં
94. મોરપિચ્છ અ મરોના પીંછાં
95. રાજપુરોહીત - રાજાના પુરોહીત
96. હૃદયનાથ - હૃદયના નાથ
97. કલ્પનારોપતી - કલ્પનાથી આરોપિત
98. નગરજનો - નરગના જનો
99. પરાધીન અ પરને આધીન
100. સ્વાધીન - સ્વને આધીન
101. પ્રેમવશ - પ્રેમને વશ
102. મદોન્મત - મદથી ઉન્મત
103. જન્મજાત - જન્મથી જાત
104. સર્વોત્તમ - સર્વમાં ઉત્તમ
105. જગદીશ - જગતનો ઈશ
106. બ્રહ્માનંદ - બ્રહ્માનો આનંદ
107. મોરારિ - મુરના અરી
108. વૃંદાવન - વૃંદાનું વન
109. શ્યામશરીર - શ્યામનું શરીર

110. જગતભગત - જગતના ભગત
111. મૂરખહાથે - મૂરખના હાથે
112. ચંદનડાળે - ચંદનની ડાળે
113. ઈન્દ્રપ્રસ્થજનો - ઈન્દ્રપ્રસ્થાના જનો
114. પુરવાસી - પુરના વાસી
115. શિશૂળ - શિરનું શૂળ
116. સ્મૃતિપડ - સ્મૃતિનું પડ
117. શિશુસમય અ શીશુનો સમય
118. બાળવેશે - બાળના વેશે
119. મદર્થે - મારા અર્થે
120. વહનગીત - વહનનું ગીત
121. યાત્રાધામ - યાત્રાનું ધામ
122. ગંગોદક - ગંગાનું ઉદક
123. મઢીઓટે - મઢીના ઓટલે
124. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય - સ્ત્રીનું સ્વાતંત્ર્ય
125. એથી એ વધારે કર્ણપ્રીય અવાજ તો દૂરથી બોલતા કોઈ પંખીનો છે.
126. ઉદ્ગ્રીવ
127. જયતભગત
128. માનવસેવા
129. વનશ્રી

3. મધ્યમપદલોપી સમાસ

➤ તત્પુરુષ સમાસમાં વિભક્તીનો પ્રત્યય લોપ પામ્યો હોય છે. જ્યારે આ પ્રકારના સમાસમાં પૂર્વપદ ઉત્તરપદ વચ્ચે રહેલું 'મધ્યમપ' લોપ પામેલું હોય છે. વિગ્રહ કરતી વખતે મધ્યમપદ ઉમેરીએ તો જ તેનો અર્થ બરાબર સમજાય છે.

→ ઉદાહરણ :-

1. આગગાડી - આગ વડે ચાલતી ગાડી
2. ઘોડાગાડી - ઘોડા વડે ચાલતી ગાડી
3. દીવાદાંડી - દીવો બતાવતી દાંડી
4. આરામખુરશી - આરામ કરવા માટેની ખુરશી
5. દવાખાનું - દવા માટેનું ખાનું
6. દીવાસળી - દીવોપેટાવનારી સળી
7. દવાખાનું - દવા માટેનું ખાનું

8. વર્તમાનપત્ર - વૃત્તમાન આપનારું પત્ર
9. શિષ્યવૃત્તિ - શિષ્યને આપવામાં આવતી વૃત્તિ
10. આગબોટ - આગ વડે ચાલતી બોટ
11. આગગાડી - આગ વડે ચાલતી ગાડી
12. ઘોડાગાડી - ઘોડા વડે ચાલતી ગાડી
13. વિદ્યાલય - વિદ્યા મેળવવાનું આલય
14. શાંતિનિકેતન - શાંતિ આપનાર નીકેતન
15. સિંહાસન - સિંહની આકૃતિવાળું આસન
16. વૃંદાવન - વૃંદાથી ભરેલું વન
17. સભાગૃહ - સભા ભરવા માટેનું ગૃહ
18. દીવાદાંડી - દીવોબતાવતી દાંડી
19. પ્રમાણપત્ર - પ્રમાણ આપતું પત્ર
20. ટપાલપેટી - ટપાલ નાખવાની પેટી
21. લોકગીત - લોકો દ્વારા ગવાતું ગીત
22. હાથરૂમાલ - હાથમાં રાખવાનો રૂમાલ
23. આરામખુરશી - આરામ કરવા માટેની ખુરશી
24. મરણપોક - મરણ સમયે મૂકવામાં આવતી પોક
25. હાથચાલાકી - હાથ વડે કરવામાં આવતી ચાલાકી
26. દહીંવડાં - દહીંમાં ભેળવેલા વડા
27. લોકવાયકા - લોકોમાં પ્રચલિત વાયકા
28. મર્મવચન - મર્મથી ભરેલા વચન
29. બ્રહ્મભોજન - બ્રાહ્મણોને અપાતું ભોજન
30. કલ્પવૃક્ષ - કલપેલું આપનારું વૃક્ષ
31. માનવકૃતી - માનવે રચેલી કૃતિ
32. રાહતકાર્ય - રાહત માટે આપવામાં આવતું કાર્ય
33. કીર્તનઓચ્છવ - કીર્તન દ્વારા ઊજવાતો ઓચ્છવ
34. કંચનચૂડો - કંચનમાંથી બનાવેલ ચૂડો
35. દુઃખવિયોગ - દુઃખ આપનાર વિયોગ
36. સુદરવરસંબોગ - સુંદરવર સાથે સંબોગ
37. સ્મૃતિછબી - સ્મૃતિમાં રહેલી છબી
38. દાળ-ચોખા - દાળ ભેળવેલા ભોખા
39. કાગળ દાબણિયું - કાગળ દાબવા માટેનું દાબણિયું
40. મેઘધનુષ - મેઘથી રચાતું ધનુષ
41. સ્મૃતિપટ - સ્મૃતિથી અંકીત પટ
42. જકાતનાકું - જકાત ભરવાનું નાકું

43. ઘરદંધો - ઘરમાં રહીને કરાતો દંધો
44. રાતવાસો - રાતે કરેલો વાસો
45. મધુપુષ્પો - મધુથી પૂર્ણ પુષ્પો
46. સૂર્યમુખી - સૂર્ય તરફ મુખ કરતું ફૂલ
47. ભજનમંડળી - ભજન કરવા એકત્રિત થયેલી મંડળી
48. પૂરણપોળી - પૂરણ ભરેલી પોળી
49. રાજમહેલ - રાજાને રહેવાનો મહેલ
50. પાયદળ - પગે ચાલીને લડનારું દળ
51. શીરપાઘ - શીરપર પહેરવાનો પાઘ
52. વિજયસેના - વિજયની ઈચ્છાવાળી સેના

4. ઉપપદ સમાસ

- પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ સાથે વિભક્તિ સંબંધથી જોડાયેલું હોય છે, પણ ઉત્તરપદ ક્રિયાપદ પરથી બનેલો શબ્દ હોય છે, ક્રિયાધાતુ હોય છે.

→ ઉદાહરણ :-

૧. નીરજ - નીરમાં જન્મનાર
૨. પાપતોડ - પાપડને તોડનાર
૩. પગરખું - પગનું રક્ષણ કરનાર
૪. ગ્રંથકાર - ગ્રંથનો કરનાર
૫. ગૃહસ્થ - ગૃહમાં રહેનાર
૬. ગિરિધર - ગિરિને ધારણ કરનાર
૭. ભયંકર - ભય કરનાર
૮. ગોપાળ - ગાયોનો પાળનાર
૯. ગૃહસ્થ - ગૃહમાં રહેનાર
૧૦. જ્ઞાનદા - જ્ઞાન આપનાર
૧૧. તટસ્થ - તટમાં રહેનાર
૧૨. પંકજ - પંકમાં જન્મનાર
૧૩. ગ્રંથકાર - ગ્રંથ કરવાવાળો / બનાવનાર
૧૪. ધર્મજ્ઞ - ધર્મને જાણનાર
૧૫. સુધાકર - સુધાને કરનાર
૧૬. મનોહર - મનને હરનાર
૧૭. પૂર્વજ - પૂર્વે જન્મનાર
૧૮. સત્વાદી - સત્ય વદનાર
૧૯. હરામખોર - હરામનું ખાનાર
૨૦. કદરદાન - કદરને જાણનાર
૨૧. તત્ત્વજ્ઞ - તત્ત્વને જાણનાર
૨૨. ગૌરપ્રદ અ ગારવ આપનારું
૨૩. કૃતજ્ઞ - કૃતને ધારણ કરનાર
૨૪. આયુધધારી - આયુધને ધારણ કરનાર